

СОЛЯРНА СИМВОЛІКА В ДЕРЕВ'ЯНІЙ ЛИШТВІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОДОЛУ

Аліна Ярова

УДК 72.04-035.3(477.51)

У статті досліджено солярну символіку, що присутня в дерев'яних лиштвах будинків Чернігівського Подолу, а також її функції та смислове навантаження.

Ключові слова: орнамент, солярна символіка, лиштва, розетка, фронтон.

В статье исследованы солярная символика, которая присутствует в деревянных наличниках домов Черниговского Подола, а также ее функции и смысловая нагрузка.

Ключевые слова: орнамент, солярная символика, наличник, розетка, фронтон.

The article examines the solar symbols, which are present on the Chernihiv Podil wooden casing, as well as their functions and meaning.

Keywords: ornament, solar symbols, casing, rosette, gable.

Декор традиційного житла відображає не лише особистий смак господарів, але й світо-відчуття народу, до якого вони належать. Вивчення дерев'яної архітектури та її складових дозволяє краще зрозуміти уявлення людей про загальну картину світу. Не в останню чергу таку інформацію надає дерев'яне оздоблення зовнішніх частин будинку.

Лиштва, або наличник, — це дерев'яна планка, якою оздоблюють проріз вікна чи дверей [4]. Буває гладкою або доповнена накладним чи пропиляним візерунком. Зокрема, на досліджуваній місцевості різьблену лиштву називають «мереживо».

Намагання аналізувати особливості світо-відчуття народів за допомогою матеріаль-

них пам'яток було і залишається актуальним. У різний час питанням давньої символіки займалися такі дослідники, як В. Даркевич, Б. Рибаків. Зокрема, символіку російської лиштви вивчали А. Беркович, С. Беляєва, С. Чернишов та інші. В Україні питання традиційної символіки порушували В. Куєвда, В. Вечерський, С. Черняков.

Оздоблені наличники особливого поширення набули на Лівобережній Україні. Досить багато прикладів дійшло до нас із Чернігівщини і безпосередньо із самого міста.

Чернігівський Поділ — це старовинна частина Чернігова, яка охоплює мікрорайони «Лісковиця» і «Кавказ»; розміщений ліворуч від Гомельського шосе і вул. Толстого.

Іл. 1. м. Чернігів,
вул. Варзара

Дерев'яні будівлі в цій частині міста зводили в різний час: більшість побудовано наприкінці XIX — у першій половині XX ст., а деякі з них — у наші дні. Значна частина будинків оздоблена лиштвом. Дуже багато її елементів продубльовано, утворюючи певний загальний комплекс, однак орнаментация і форми різноманітні.

За етнографічними відомостями, у давні часи вікно уявляли «оком» [2, с. 201]. Воно символізувало певний кордон між світом будинку і вулицею, тому для захисту дому від впливу всього того, що могло зосередитися ззовні, вікна оздоблювали спеціальними символами, які були своєрідним оберегом для дому і для тих, хто перебував у ньому [14]. Схожими елементами також прикрашали дахи, двері та ганки [1]. Орнаментация осель відома ще з нового кам'яного віку, яким датовані віднайдені

зображення трикутних фронтонів і символів світил [10, с. 462].

Лиштва мала не лише декоративно-символічну, оберегову функції, але й практичну — захищала віконний проріз від сильних вітрів і опадів.

Форма оздоби також є відображенням уявлення про світобудову. На думку Б. Рибаківа і деяких інших учених, верхня частина могла символізувати, за давніми слов'янськими повір'ями, дворівневе небо — «твердь» і «хляби небесні». Нижня частина символізувала землю. Разом з боковими дошками — асоціація із чотирма сторонами світу [3].

Досить повторюваним елементом в оздобленні наличників є символи небесних сфер — солярні знаки. Небесні світила люди здавна наділяли важливим значенням. У давні часи їх розглядали як одну сім'ю. Сонце вважали царем неба, місяць — його братом, а зорі — їх нащадками [13, с. 125]. Символіка небесних сфер присутня на більшості досліджених вікон з лиштвом.

Саме вікно давні слов'яни асоціювали зі світилом. Інколи сонце розуміли як «око», як певного провідника. Звідси й образ вікна як символу світила, тому на них або ж на віконницях часто розміщували солярні символи. Однак стверджувати про те, що люди в XIX—XXI ст. розуміли значення цих символів було б необачним, найчастіше майстри лише наслідували колишні традиції [13, с. 124]. До знаків, що символізують Місяць, належать півмісяці, дуги, розвернуті в різні боки. До сонячних — концентричні кола, коло із шістьма спицями, кола, круг із хрестом у центрі [13, с. 148].

Найпростішим символом є розетка без візерунка, що могла нагадувати сонце [5, с. 20]. Розетка трапляється в традиційній культурі багатьох народів — Давньої Греції, Єгипту, Середньої Азії; була надзвичайно поширеним елементом в архітектурі Ренесансу [8; 9]. Так, її застосовують в орнаментации хат Білорусі, лиштві російських традиційних хат і в деяких побутових дерев'яних виробках [6], у країнах

Іл. 2. м. Чернігів,
вул. Старостриженська

Прибалтики і загалом майже у всіх європейських країнах. Вона присутня як у дерев'яних елементах, так і в камені.

Досить часто розетку розміщено в центрі лиштви під наверхшам. У таких випадках вона є центральним образом і, очевидно, означала сонце в zenіті. Таке її положення спостерігаємо на лиштвах будинків по вулицях Лісковицькій, Нахімова, Толстого, Ушакова. На них по обидва боки розетки розміщено видовжені трикутники. Можливо, це зроблено для того, аби підсилити значення кола, а можливо, трикутник міг символізувати світило в інших позиціях (про що буде мовитися нижче).

Показова розетка із солярним знаком по вул. Нахімова. Вона має вигляд квітки із чо-

тирма пелюстками, можливо, це також стилізація кола.

Маємо варіанти розміщення і по дві чи три розетки. Вони трапляються по вулицях Антонова-Овсієнка, Варзара, Лісковицькій, Нахімова, Толстого, Гайовій, Старостриженській, Ушакова. Цікава лиштва на будинку по вул. Антонова-Овсієнка, адже вона має не лише округлі гладкі розетки. Її симетрично протиставлене наверхшя у вигляді двох стилізованих чи то птахів, чи то змії. Воно також утворює незамкнене коло, яке трапляється на багатьох наличниках — інколи видовжене, інколи грушоподібне. Це зображення складно віднести до солярної символіки, адже коло створене не декоративними елементами, а їх відсутністю. Такі приклади на території старого Подолу трапляються надзвичайно часто, тому їх складно оминати увагою.

Лиштву з розетками вирізьблювали як з наверхшам, так і без нього. Проте найчастіше воно присутнє над віконним прорізом. Наверхшя могло бути симетричним і мати в центрі шпиль (іл. 1). Можливо, таку форму можна асоціювати із сонцем, яке сходить, або ж це був певний центральний образ, вісь, Світове дерево. Інколи на його місці стилістично зображували образ жінки-захисниці. Часто на лиштві трапляється лінія, утворена півкульками, які поєднані відрізками стрічки. Такий елемент спостерігаємо як у поєднанні з іншими, так і як одиничну прикрасу. Гадаємо, що це, найвірогідніше, винайдення більш практично-декоративного характеру, задля естетичного завдання, яке не має певних містичних навантажень.

Цікаво, що вигляд плавно вигнутої верхньої частини наличника, що часто трапляється на досліджуваній території, дослідник В. Куєвда також асоціює із солярною символікою. Він припускає, що своєю формою він нагадає половину сварги — давнього сонячного символу [7]. Академік Б. Рибаків убачав у хвилястих плавних лініях фронтонів символи небесної води та наголошував, що це була межа, за якою солярні символи вже не розміщували [10, с. 472].

Є випадки, коли на лиштві наявні три розетки в ряд: у центрі і по кутах. Можливо, у давні часи це означало три позиції сонця. В одному випадку, по вул. Толстого, недалеко від комплексу Троїцького монастиря, відома лиштва з трьома розетками, які розміщені в розкид: одна з них — під наверхом та по одній з кожної зі сторін. Показово, що така троїстість також могла мати певне символічне значення — уже саме це число з давніх часів привертало особливу увагу й мало певні культові ознаки. До того ж світ, за уявленнями праукраїнців, утворювали три яруси: підземний, земний і небесний [13, с. 139]. Поділ світу на три зони поширений у багатьох народів, і не лише європейських, зокрема, такі погляди мало й населення Сибіру [11, с. 43].

Цікава лиштва на вікнах будинку по вул. Старостриженській (іл. 2). Її наверх має в центрі трикутну форму, посередині розміщено розетку, по боках — два кола. Таку форму пояснюємо як схід, zenit й захід сонця, тобто три позиції світила. Трикутну ж форму наверх лиштви пов'язуємо зі згаданою вище «твердю», яку в давнину асоціювали з двоскатним дахом [3].

Розетку інколи замінювали квіткою з пелюстками, яку розміщували в центрі, утворюючи округлість. Так, квітка-напівколо оздоблює лиштву хати по вул. Підвальній. З обох боків вона симетрично доповнена декоративними елементами у формі рослинних пагонів. Той факт, що квітка зображена частково, дозволяє припустити, що символізує вона сонце, яке сходить (так само, як і сонце, яке заходить, але захід, за традицією, асоціювали із завершенням життя, тож навряд чи його б поміщали в декорі як центральний мотив).

Досить цікавою є лиштва хати по вул. Антонова-Овсієнка (іл. 3). Її фронтон нагадує форму небосхилу. По його периметру розміщено крапки та краплі, нижче, у центрі, — зірку (чи квітку). Такий орнамент міг символізувати небо з дощем і зорями.

Не зовсім точно можна трактувати й елементи декору лиштви хати по вул. Новій. Центральний елемент має вигляд незаповненого кола, по контуру якого розміщено крап-

ки. Припускаємо, що таке зображення могло символізувати небосхил із зорями. Знизу кола — зображення, подібне на зірку. По обох боках — декор у вигляді зміїних голів.

Крапки також трапляються і в оздобленні будинків по вулицях Варзара (центральний елемент композиції — ромб, навколо якого розміщено крапки) (іл. 4), Новій, Успенській та Ушакова. Можливо, такий орнамент можна трактувати як зображення дощу.

Солярний знак у вигляді кола був широко поширений, часто круг супроводжували інші елементи — трикутники й ромби [5, с. 52]. Так, зображення ромба трапляється на більшості лиштв вікон. Деякі дослідники вважають, що це також солярний символ, а розміщення його по боках і в центрі може символізувати рух світила по небосхилу, у тому числі і вночі, якщо

Іл. 3. м. Чернігів,
вул. Антонова-Овсієнка

Іл. 4. м. Чернігів,
вул. Варзара

ромб розміщували на нижній дошці наличника [3]. Інколи ромби робили видовженими й розміщували по обидва боки прорізу вікна. Можливо, це знаки сонця, яке сходить і заходить [12]. Однак такі символи часто відносять до геометричної символіки [15, с. 52], асоціюючи їх з культом родючості. Можливо, ромб міг об'єднувати в собі кілька функцій разом. Загалом, аграрний культ залежав від солярного, тому не дивно, що ці уявлення пов'язували.

Ромб наявний на більшості будівель. Особливо чітко він виражений у будовах по вулицях Лисенка (також лиштва прикрашена по обидва боки зірками), Лісковицькій, Гайовій, Толстого, Новій (по центру лиштви розміщено округлу розетку, прорізану посередині).

Не варто забувати також, що ромб у XX ст. використовували і як елементарну геометрич-

ну фігуру, яку не складно виготовляти. До того ж він органічно вписується в зовнішній вигляд лиштви.

Символи на лиштві мали для населення не лише функцію оздоблення, тому постає питання, чи знали майстри про їхнє значення. Припускаємо, що в XIX ст. вони ще могли пам'ятати значення елементів і прикрашати ними прорізи вікон свідомо. Натомість майстри XX ст., вірогідно, лише повторювали ті елементи, які були на старих будинках та на інших предметах, оскільки мотивація орнаменталізації виробів здебільшого втрачена. У таких випадках, наприклад, зображення сонця-квітки могли розуміти не як певний магічний солярний знак, а лише як декоративний елемент у вигляді стилізованої рослини.

Також не зрозуміло, за яким принципом обирали елементи старовинної лиштви: чи майстер обирав їх довільно і з них komponував окрему композицію, чи була стійка традиція використання певних композицій, набір символів у яких не змінювали. Однак, у будь-якому разі, про це можна розмірковувати лише щодо періоду XIX ст., коли майстри, припускаємо, ще розуміли призначення елементів.

На жаль, багато дерев'яних будинків тепер або втрачають свій вигляд з огляду на час, або ж їх зашивають вагонкою, облицьовують іншими будівельними матеріалами, при цьому

Іл. 5. м. Чернігів,
вул. Толстого

знищуючи старовинну лиштву. Деякі власники будинків віддають від'єднані елементи декору на зберігання до чернігівського колегіуму. Однак є і сучасні будинки, в оздобленні яких намагалися відтворити старовинні традиції. Так, по вул. Толстого стоїть сучасна дерев'яна хата, виконана в народному стилі та прикрашена лиштвою із солярним знаком — стилізованою квіткою (іл. 5). Восьмипелюсткова квітка-сонце представлена як

центральний мотив, досить велика за розміром і ніби вписана в коло, що також нагадує півколесо. Такі нові наличники є сучасним продовженням вікової традиції оздоблення вікон місцевим населенням. Більшість людей уже сприймає лиштву та її символи, очевидно, як декоративний елемент. Утім, дедалі більше будівель прикрашають різьбленням, беручи за приклад лиштву традиційних жител XIX — першої половини XX ст.

1. Беркович А. Наличники деревянных домов в старом Екатеринбурге [Электронный ресурс] / А. Беркович // Домострой. – 2000. – № 11. – Режим доступа : <http://www.1723.ru/read/dai/dai-22.htm>.

2. Беляева С. С. Традиционные украшения окон на территории восточного Полесья / С. С. Беляева // Чернігівські старожитності. Науковий збірник за матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». – Чернігів, 2008. – С. 201–212.

3. Васильева Е. Н. Оконные наличники как элементы этнографического и сельского туризма [Электронный ресурс] / Е. Н. Васильева, М. Л. Машинская // Туризм и сервис в панораме тысячелетий. Альманах. – Москва : МПГУ, 2011. – Режим доступа : <http://www.researchgate.net/publication/216559062>.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Електронний ресурс] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – Режим доступа : http://ukrainian_explanatory.academic.ru/78466.

5. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми / В. В. Вечерський. – Київ, 2007. – 272 с.

6. Зайцев Б. П. Солнечные узоры [Электронный ресурс] / Б. П. Зайцев, П. П. Пинчуков. – Москва : Московский рабочий, 1978. – 148 с. – Режим доступа : <http://coollib.com/b/228694>.

7. Куєвда В. Т. Світотворчий міф і національна символіка [Електронний ресурс] / В. Т. Куєвда // Схід. – 2005. – № 3 (69). – Режим досту-

пу : http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=11012.

8. Розетка (декор) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Розетка_\(декор\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Розетка_(декор)).

9. Розетка в архитектуре [Электронный ресурс] // Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Санкт-Петербург, 1890–1907. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/88389/Розетка.

10. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – Москва : Наука, 1987. – 783 с.

11. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – Москва : Наука, 1981. – 608 с.

12. Фаустова Э. Н. Символика деревянной резьбы в наличниках Одоева [Электронный ресурс] / Э. Н. Фаустова. – Режим доступа : http://faustova-elm.narod.ru/der_rezba.htm.

13. Федорович Н. В. Українська народна астрономія / Н. В. Федорович // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. О. Петрука. – Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 88–155.

14. Филиппова Е. П. Лица вдоль дороги. Введение в тему «Наличники» [Электронный ресурс] / Е. П. Филиппова. – Режим доступа : <http://www.shushara.ru/windows/item.php?ID=19>.

15. Чернышов С. В. Декор крестьянского жилища Брянской области / С. В. Чернышов. – Брянск, 2006. – 136 с.